

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΕ ΜΕΤΑΕΘΝΙΚΟ:

1. N. Luhmann: Η υπερφόρτωση του κράτους και η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να διαχειριστεί την κοινωνική πολυπλοκότητα

Ο N. Luhmann, αποστασιοποιείται από τη θεωρητική διαμάχη για το εάν επέρχεται ή όχι μια νέα εποχή, η μετανεωτερικότητα επειδή θεωρεί ότι δεν εκφράζει μια επιστημονική προτεραιότητα αλλά ότι πηγάζει από έναν «καταναγκασμό» να αποτιμηθεί άμεσα η κατάσταση των πραγμάτων⁷³. Η αποτίμηση αποβαίνει θετική ή αρνητική ανάλογα από την αισιόδοξη ή απαισιόδοξη στάση απέναντι σε ένα πραγματικά άγνωστο μέλλον. Η πιεστική ανάγκη για αποτίμηση οφείλεται στο καθημερινό πληροφοριακό καταναγκασμό των Μ.Μ.Ε. σχετικά με

73. Luhmann, N., Η πραγματικότητα των Μ.Μ.Ε, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2001, σ. 54-55.

74. Σχετικά παραπέμπει και στον Alexander, C.J., Modern, Anti, Post and Neo: How Social Theories have tried understand the "New World" of Our Time, Zeitschrift für

καινοφανή φαινόμενα. Τροφοδοτείται επίσης από τον ακαδημαϊκό λόγο, ο οποίος πλάθει νέους όρους προκειμένου να ανανεώσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών του⁷⁴. Αυτή η προκλητική τοποθέτηση απέναντι σε ένα ζήτημα που τοποθετείται στο επίκεντρο του επιστημονικού διαλόγου μεταξύ των σύγχρονων κοινωνιολόγων, δεν είναι όμως η μοναδική. Ο N. Luhmann χαρακτηρίζεται γενικότερα για την προκλητική στάση του απέναντι στα κοινά παραδεκτά της πολιτικής θεωρίας και τις τρέχουσες εμπειρικές αναλύσεις της πολιτικής επιστήμης. Έτσι δεν αντιλαμβάνεται ως πρόβλημα ούτε το έλλειμμα νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος ούτε την κυριαρχία των Μ.Μ.Ε. στη σφαίρα της πολιτικής δημοσιότητας. Ωστόσο παρά την ρεαλιστική, στα όρια του κυνικού, αφητηρία του υπολαμβάνει και στη δική του θεωρητική προσέγγιση ένας ιδεότυπος του πολιτικού συστήματος και του κράτους⁷⁵. Αυτό συνάγεται εξ αντιθέτου από αυτό που αναδεικνύει ως πρόβλημα του πολιτικού συστήματος της ύστερης νεωτερικότητας, δηλαδή την «υπερφόρτωση» του κράτους πρόνοιας με την επίλυση προβλημάτων και τη διαχείριση κινδύνων, ενώ είναι εκ προοιμίου βέβαιο ότι δεν θα μπορέσει να τα καταφέρει⁷⁶.

Soziologie 1994, 23, σ. 165-197.

75. King, M./Thornhill, Ch., N. Luhmann's Theory of Politics and Law, Palgrave Macmillan, 2005, σ. 127.

76. Luhmann, N., Political Theory in the Welfare State, Berlin, de Gruyter, 1990.

Πριν υπεισεέλθουμε στην εικονοκλαστική αντίληψη του για το τι ορίζεται ως πρόβλημα και τι όχι πρέπει να αναφερθούμε στην αφητηρία της αντίληψης του για το πολιτικό σύστημα και για το κράτος της δημοκρατίας και της ευημερίας. Το πολιτικό σύστημα, όπως όλα τα άλλα κοινωνικά συστήματα είναι ένα διαφοροποιημένο σύστημα επικοινωνιών με ειδικό επικοινωνιακό μέσο την εξουσία και εξυπηρετεί τη λειτουργία της παραγωγής συλλογικά δεσμευτικών αποφάσεων⁷⁷. Επίσης όπως όλα τα κοινωνικά συστήματα διαθέτει ένα ιδιαίτερο διπολικό κώδικα μέσω του οποίου οργανώνεται σε δύο επίπεδα. Σε πρώτο επίπεδο κωδικοποιεί την αντίθεση «κυβερνώντες/κυβερνώμενοι», ορίζει δηλαδή τον εαυτό του ως σχέση μεταξύ αυτών που ασκούν εξουσία και αυτών που υπόκεινται σε αυτή και αποτελούν το εσωτερικό περιβάλλον του. Στη συνέχεια καθορίζει ποια θέματα έχουν σχέση με τη διακυβέρνηση και εμπίπτουν στην αρμοδιότητα αυτών που ασκούν την εξουσία και ποια όχι. Με αυτόν τον τρόπο το πολιτικό σύστημα θεματοποιεί τις διάφορες συγκρούσεις «ως εναντιωματικά διαδραματιζόμενες επικοινωνίες»⁷⁸. Σε δεύτερο επίπεδο κωδικοποιεί την αντίθεση «κυβέρνηση/ αντιπολί-

τευση», δύο πόλοι που καταλαμβάνουν τα πολιτικά κόμματα. Το μοντέρνο πολιτικό σύστημα είναι ένα έντονα πυκνό δίκτυο επικοινωνίας, με πολλούς διασπαρτους θεσμούς που λειτουργούν χωρίς σταθεροποιημένες διαδικασίες⁷⁹. Το σύγχρονο πολιτικό σύστημα είναι λειτουργικά διαφοροποιημένο από τη διοίκηση, η οποία με τη σειρά της έχει καταστεί ένα πολύπλοκο υποσύστημα με αυτόνομα κριτήρια ορθολογικότητας και έχει αναπτύξει δικούς τους μηχανισμούς μείωσης της πολυπλοκότητας και επεξεργασίας της πληροφορίας⁸⁰. Ενώ η πολιτική παράγει τους γενικούς όρους των μελλοντικών αποφάσεων, η διοίκηση παράγει αποφάσεις σε συμφωνία με τα πολιτικά προσδιορισμένα κριτήρια ορθότητας. Σε αυτήν ακριβώς τη διάκριση εδραιώνεται ο υψηλός βαθμός αυτονομίας της διοίκησης σε σχέση με τη πολιτική.

Αντίθετα η σχέση του πολιτικού συστήματος με το κράτος είναι πιο νεφελώδης. Ο N.Luhmann περιγράφει το κράτος με αιρετικό τρόπο ως μια αυτοπεριγραφή του πολιτικού συστήματος⁸¹. Το κράτος δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια δημόσια προβολή ενός συνόλου θεσμών και οργάνων. Συμφωνά με την αυτοαναφορική θεωρία του το κράτος

77. King/Thornhill όπ.π. σ. 70-80 και Luhmann, N., Die Politik der Gesellschaft, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2000, σ. 125-126 και σ. 180.

78. Τσίρος, Ν., Κοινωνιολογικοί αναστοχασμοί για το Πολιτική και το Δίκαιο: Η συστηματική θεωρία του N. Luhmann,

Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σ. 154.

79. ibid σ. 78.

80. King/Thornhill όπ.π. σ. 79.

81. Luhmann, N., Political Theory in the Welfare State, Berlin/N.York, de Gruyter, 1990. σ. 222.

δεν ορίζεται ούτε ως υποσύστημα του πολιτικού ούτε ως δημόσια γραφειοκρατία ούτε ως νομικό πλάσμα ενός συλλογικού φορέα στον οποίο αποδίδονται οι αποφάσεις⁸². Το κράτος δεν είναι παρά ο τρόπος που το πολιτικό σύστημα περιγράφει τον εαυτό του, δηλαδή η επανεισαγωγή του πολιτικού συστήματος στον εαυτό του μέσω της οποίας διαμορφώνει ταυτότητα⁸³. Η προβολή αυτή είναι μια ιστορική καταβολή από την περίοδο που η πολιτική ισχύς πήρε την μοντέρνα μορφή της και θεσμοποιήθηκε ως θετική, νομική εξουσία. Επίσης απηχεί μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη δημοκρατία⁸⁴. Η οργανωτική και συμβολική σημασία της ήταν μεγάλη επειδή προσέδωσε στο κράτος μια ταυτότητα, αυτή του φορέα επίλυσης προβλημάτων αλλά δεν διήρκεσε πολύ. Αυτή η σύντομη περίοδος είναι η καταβολή της ψευδούς πεποίθησης που επικρατεί μέχρι σήμερα ότι η κοινωνία περιστρέφεται γύρω από το κράτος και ότι αυτό είναι πρώτιστα υπεύθυνο για όλα⁸⁵. Η ταύτιση του κράτους με το μοντέρνο πολιτικό σύστημα αντιφάσκει πλήρως με το ιδιάζον χαρακτηριστικό του συστήματος αυτού σε μια πολύπλοκη, διαφοροποιημένη κοινωνία που

συνίσταται στο ότι η εξουσία δεν ταυτίζεται με ένα μηχανισμό ή με μια ιδιαίτερη ομάδα θεσμών⁸⁶. Οι υπερβολικές αντιλήψεις για το τι είναι το κράτος και τι μπορεί να κάνει αποτελούν και τη ρίζα των δυσλειτουργιών του πολιτικού συστήματος. Το γεγονός ότι το κράτος αναλαμβάνει όλο και περισσότερο την ευθύνη για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων έχει ως αποτέλεσμα την δημοσιονομική επιβάρυνση, τη γραφειοκρατία, την εκνομίκευση και την αυξανόμενη εξάρτηση της κοινωνικής ζωής από τις κρατικές αποφάσεις⁸⁷. Η υπερμεγεθυμένη αυτο-αντίληψη που διέδωσε το κράτος πρόνοιας για τον εαυτό του είχε ως αποτέλεσμα ότι το πολιτικό σύστημα θεωρήθηκε υπόλογο για την επίτευξη στόχων που εξ ορισμού δεν μπορούσε να επιτύχει. Αφενός το κράτος έγινε υπεύθυνο για τη πολιτική ρύθμιση όλων των κοινωνικών προβλημάτων. Αφετέρου το πολιτικό σύστημα κατέστη υπερβολικά περιεκτικό ώστε κινδυνεύει πλέον να αποδιοφοροποιηθεί σε σχέση με τα άλλα κοινωνικά συστήματα. Η πολιτική «αυτοδιορίστηκε» ρυθμιστής άλλων λειτουργικών συστημάτων, επεξέτεινε το πεδίο της λογοδοσίας της, υπάγοντας σχεδόν τα πά-

82. Μακρυδημήτρης, Α./Καρκατσούλης Π. (επιμ), Το Κράτος του πολιτικού συστήματος, σε: Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1995, σ. 182-189.

83. *Τσίρος* όπ. π. σ. 135.

84. Christodoulidis, E., *Law and Reflexive Politics*, Dordrecht, Boston, London, 2001, σ. 102 επ.

85. King/Thornhill όπ. π. σ. 77.

86. Ναι μεν προσανατολίζεται στο κράτος αλλά δεν μπορεί να απομειωθεί σε συνειδητές αποφάσεις που πήραν κάποια συγκεκριμένα πρόσωπα ή τμήματα μέσα στο κράτος, *ibid* σ. 78.

87. Μακρυδημήτρης/Καρκατσούλης, όπ. π. σ. 189.

να σε συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις ώστε παρήγαγε ένα γιγάντιο και πρακτικά ανεξέλεγκτο μηχανισμό⁸⁸. Οι προσδοκίες της πολιτικής ήταν τόσο υπερβολικές ώστε εξαρχής δεν υπήρχε περίπτωση να πραγματοποιηθούν. Εκφράζουν ιστορικά ξεπερασμένες αντιλήψεις που είναι πλέον λογικά αδύνατο να ευσταθούν.

Η υπερφόρτωση του πολιτικού συστήματος κορυφώνεται από τη στιγμή που αυτό αναλαμβάνει και τη διαχείριση κοινωνικών κινδύνων, ενώ είναι βέβαιο ότι δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο. Η πολιτική, όπως άλλωστε και το δίκαιο, λειτουργούν στο δικό τους πλαίσιο αναφοράς, επενεργούν σε μια πραγματικότητα που έχουν δημιουργήσει και συχνότερα συγκρούονται και δυσχεραίνουν αμοιβαία την αποτελεσματικότητα τους παρά συνεργάζονται όπως π.χ. δείχνει το εγχείρημα της προστασίας του περιβάλλοντος⁸⁹. Η πολιτική χάνει την αξιοπιστία της όταν προσπαθεί να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα δηλαδή την υπόσχεση της διαρκούς ανάπτυξης χωρίς την σοβαρή διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας. Το δίκαιο χρειάζεται την συναίνεση επί των βασικών σημείων προκειμένου να επιλύσει τις συγκρούσεις μεταξύ των εννόμων αγαθών ίσης αξίας. Το πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να περιμένει να

αποδραματοποιηθούν οι εξωτερικοί σε αυτό κίνδυνοι και να παραχθεί περισσότερη γνώση για αυτούς. Αντίθετα τους οικειοποιείται και αναλαμβάνει την ευθύνη για την επίλυση τους, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να τους διαχειριστεί, δεδομένου ότι δεν πρόκειται για συγκρούσεις μεταξύ αυτών που αποφασίζουν και των μερών που επηρεάζονται, αφού οι κίνδυνοι αφορούν όλους και τους μη άμεσα εμπλεκόμενους⁹⁰. Αμήχανη η πολιτική παραπέμπει τη διαχείριση τους στο δίκαιο ή/ και στην ηθική με υψηλό κόστος διότι η εκ των υστέρων αποπολιτικοποίηση και νομικοποίηση αποσυντονίζει εντέλει και τα δύο συστήματα. Όσον αφορά μεν την πολιτική στιγματίζεται από μια ανεπίσημη μορφή ανάθεσης πολιτικής ισχύος, καθώς από τη στιγμή που παράγονται κανόνες δικαίου μπορεί να απειλούνται οι παραβάτες τους ότι θα συρθούν στα δικαστήρια⁹¹. Όσον δε αφορά το δίκαιο, η συνήθης μέθοδος παραγωγής των κανόνων του δικαίου αποδεικνύεται ακατάλληλη για τη ρύθμιση των κινδύνων, επειδή ούτε *consensus* επιτυγχάνεται ούτε υπάρχει η γνώση για το μέλλον με αποτέλεσμα να απαιτείται συνεχής αναπροσαρμογή του δικαίου⁹². Επομένως ανατρέπονται τα βασικά χαρακτηριστικά των νομικών κανόνων δηλαδή η ασφάλεια και η δυνατότητα

88. King/Thornhill όπ. π. σ. 127 και σ. 190.

89. King/Thornhill όπ.π. σ. 183 και σ. 197 και Luhmann, N., Risk: a sociological theory, Berlin/N.York, A. de Gruyter, 1993.

90. King/Thornhill όπ.π. σ. 190.

91. *ibid* σ. 200.

92. *ibid* σ. 198.

πρόβλεψης της συμπεριφοράς.

Μετά τη διπλή εμπλοκή της πολιτικής και του δικαίου επιχειρείται προσφυγή στην ηθική, για να λειτουργήσει ως «κυβερνητική δεύτερης τάξης»⁹³. Όμως και η ηθική είναι μια πρακτική της διάκρισης, διακρίνει πρότυπα και συμπεριφορές, την καλή/συμμορφούμενη από την κακή/αποκλίνουσα συμπεριφορά, από τα ισχύοντα αξιακά πρότυπα. Πάλι δηλαδή η προσπάθεια να λυθεί η σύγκρουση προϋποθέτει ένα ελάχιστο βαθμό εμπιστοσύνης και πληροφορίας. Όταν όμως κάθε μέρος, κάθε ομάδα φορέων δράσης δουλεύει με «ημιτελή μοντέλα του μέλλοντος» πώς μπορεί να δείξει υπευθυνότητα εφόσον δεν γνωρίζει τις συνέπειες των πράξεων του⁹⁴; Η ηθική επομένως δεν μπορεί να λειτουργήσει εκεί που η πολιτική και το δίκαιο αποτυγχάνουν και μάλιστα για τους ίδιους λόγους που δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν και αυτά. Επομένως το ίδιο το πολιτικό σύστημα εξαιτίας της επεκτατικής του τάσης δημιουργεί προβλήματα ισχύος στον εαυτό του. Αλλιώς θα μπορούσε να είχε διευκολύνει τη συνεχή εργασία της παραγωγής νομιμοποίησης του με το να αρκεστεί στο ότι κινητοποιεί τους πολίτες και στο ότι αυτοί αναγνωρίζουν τους νόμους του και υπα-

κούν σε αυτούς επειδή οι νόμοι αναπαριστούν ευρύτερες αρχές εγκυρότητας⁹⁵. Το συμπέρασμα αυτό είναι απόλυτα συνεπές με την αφετηρία του Luhmann, δηλαδή ότι επειδή στην ύστερη νεωτερικότητα δεν υπάρχει ιεραρχία αξιών, αφού όλες θεωρούνται της αυτής τάξης, η κοινωνία δεν συντίθεται σε ένα όλο αλλά τμηματοποιείται σε συστήματα⁹⁶. Η πολιτική ως αυτοαναφορικό πολιτικό σύστημα ικανοποιεί μια λειτουργική λύση ανάγκης που αναγκαστικά αποδέχεται την έλλειψη ιεραρχίας και προσπαθεί να αποδεσμεύσει τη πολιτική πράξη από ηθικοκανονιστικές δεσμεύσεις. Εντέλει το πολιτικό σύστημα δεν είναι παρά «ένα περιεκτικό σχήμα εντός του οποίου θυσιάζονται οι ακέραιες απαιτήσεις μεταξύ των αντιτιθέμενων αξιών προς όφελος της απομείωσης της κοινωνικής περιπλοκότητας»⁹⁷.

Εύλογα η παραπάνω μινιμαλιστική αντίληψη για τις δυνατότητες του πολιτικού συστήματος έχει γίνει αντικείμενο κριτικής μαζί με τον υψηλό βαθμό αφαίρεσης και την έλλειψη ιστορικότητας, που κάνει αδύνατο να αποδειχτούν ευρύτερα τα πορίσματα της συστημικής προσέγγισης. Η αξίωση της πολιτικής συμμετοχής υλοποιεί την νεωτερική υποσχηση με οντολογικό χαρακτήρα, που σήμαινε την

93. Luhmann (2001) όπ. π. σ. 213.

94. King/Thornhill όπ.π. σ. 192-193.

95. *ibid* σ. 73-74 και σ. 93.

96. Τσίρος όπ. π. σ. 131-133. Το αυτοαναφορικό σύστημα είναι μια κλειστή μορφή οργάνωσης που αποσκοπεί

στην συντήρηση και αναπαραγωγή ενός πεδίου συνεχώς αναπαραγόμενων απροσδιοριστιών. Η μόνη πηγή νομιμοποίησης του είναι η επικοινωνιακή αναπαραγωγή των βασικών στοιχείων του.

97. *ibid* σ. 242.

δυνατότητα του υποκειμένου να είναι μέρος ενός Όλου, ανεξάρτητα από το βαθμό πραγμάτωσης της⁹⁸. Ωστόσο έχει το πλεονέκτημα μιας σαφούς θεωρητικής επιλογής που σε άλλες υπονοείται μόνον, δηλαδή ότι η κοινωνική ενσωμάτωση στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες είναι ήσσονος σημασίας σε σύγκριση με τη συστημική. Από τη στιγμή που η κοινωνία δεν αναπαρίσταται ως Όλον, η πολιτική ισχύς δεν μπορεί να πλέον να νομιμοποιηθεί και εντέλει «η αυτοποιητική λειτουργία του συστήματος υψώνεται ως οργανωτικό φράγμα στην συμμετοχή των πολιτών»⁹⁹. Από την άλλη εάν το πολιτικό σύστημα και το εθνικό κράτος πάψουν να αναμετρώνται με αυτόν τον ανέφικτο στόχο το έλλειμμα νομιμοποίησης εξαλείφεται.

Με την ίδια συλλογιστική δεν θεωρείται παθολογική για τη δημοκρατία και η επίδραση των Μ.Μ.Ε. στη δημόσια σφαίρα. Σύμφωνα με τον Luhmann¹⁰⁰, εάν κανείς επιχειρεί να ερμηνεύσει τη λειτουργία των Μ.Μ.Ε. ξεκινώντας από την επίτευξη ιδεατών σκοπών όπως η παροχή ορθών πληροφοριών σχετικά με τον κόσμο, η πολιτική ολοκλήρωση, η ανταλλαγή όλων των απόψεων ή η παραγωγή γνώσης τότε δεν μπορεί να αντιληφτεί την πραγματικότητα τους. Έχοντας ως μέτρο τέτοιου είδους αποστολές καταλήγει αναγκαστικά στο ότι

τα Μ.Μ.Ε. αποτυγχάνουν πλήρως να τις εκπληρώσουν, παραμορφώνουν την πραγματικότητα και χειραγωγούν την κοινή γνώμη. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η λειτουργία τους πρέπει κανείς να ξεκινήσει αντίστροφα, να προσπαθήσει δηλαδή να περιγράψει την σημερινή λειτουργία και συμβολή τους στη διαμόρφωση της δημοσιότητας. Η σύγχρονη δημόσια σφαίρα της μαζικής δημοκρατίας δεν κυριαρχείται πλέον από τις αντιλήψεις ολίγων φορέων πολιτικών συμφερόντων και των μαζικών οργανώσεων τους αλλά κατακερματίζεται σε πολλές, επιμέρους σφαίρες που αλλάζουν συνεχώς. Η εξέλιξη της τηλεόρασης αποτελεί το χαρακτηριστικότερο δείγμα αυτής της αλλαγής. Η δημόσια τηλεόραση προσπαθούσε να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις πολιτικών ομάδων και να λειτουργήσει ως φορέας ενσωμάτωσης τους, μέσω της οικουμενικής φιλοσοφίας του προγράμματός της. Η ιδιωτική τηλεόραση απεγκλωβίστηκε από αυτήν την προσπάθεια και πλέον μια ποικιλία σταθμών με διάφορες δομές οργάνωσης, νέα προγράμματα και νέες μορφές προγραμμάτων, προσπαθεί να ικανοποιήσει τις προτιμήσεις και τα πρότυπα χρήσης των τηλεθεατών. Σήμερα η τηλεόραση λειτουργεί ως «ένας κόσμος πιθανών κόσμων», αναπτύσσεται σύμφωνα με τους κανόνες της οικονομίας της προσοχής, δη-

98. *ibid*99. *ibid* σ. 246.100. *Luhmann* (2001) όπ. π. σ. 21.

λαδή την συνεχή διέγερση του κοινού, την παραγωγή και την επεξεργασία ερεθισμάτων¹⁰¹. Και το πολιτικό σύστημα όπως και όλα τα άλλα έχει παραχωρήσει την λειτουργία της αυτοπαρατήρησης του στο λειτουργικό σύστημα των Μ.Μ.Ε. τα οποία το «εξυπηρετούν» διπλά: αφενός αναπαράγουν την πολιτική πληροφορία και αφετέρου είναι σε γνωσιακή ετοιμότητα προκειμένου να προκαλούν πολιτικά ερεθίσματα¹⁰². Μέσα από τις ειδήσεις, τη διαφήμιση και την ψυχαγωγία τα Μ.Μ.Ε. διασφαλίζουν και στο πολιτικό σύστημα ένα γνωστό και αποδεκτό παρόν το οποίο μπορούν να λάβουν υπόψη τα άτομα ως αφετηρία είτε για να επιλέξουν ένα παρελθόν είτε για να καθορίσουν τις μελλοντικές προσδοκίες τους¹⁰³. Με αυτήν την έννοια τα Μ.Μ.Ε. κατασκευάζουν την πραγματικότητα, δηλαδή «επανενεργοποιούν την αυτοπεριγραφή της κοινωνίας και των γνωστικών οριζόντων της για τον κόσμο είτε με τη μορφή της συναίνεσης είτε με την μορφή της διαφωνίας»¹⁰⁴. Επομένως η συζήτηση για την μετατροπή της επικοινωνιακής σφαίρας των Μ.Μ.Ε. σε ένα δημόσιο χώρο όπου διεξάγεται ο δημοκρατικός διάλογος πληροφορημένων πολιτών εκφράζει μια ουτοπία.

---

101. *ibid* σ. 20-21.

102. *ibid* σ. 178-179.

103. *ibid* σ. 180.

104. *ibid* σ. 180. Πρόκειται όμως για μια πραγματικό-

τητα της παρατήρησης, δευτέρας τάξεως, σ. 158.